

1892. – С. 121. **7.** Савчук К. О. Міжнародно-правові погляди В. П. Даневського // Правова держава. Щорічник наукових праць. – К., 2008. – Вип. 19. – С. 373. **8.** Даневский В. П. Пособие к изучению истории и системы международного права. – Харьков, 1892. – С. 122. **9.** Грабарь В. Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917). – М., 2005. – С. 509. **10.** Уляницкий В. А. Международное право // Золотой фонд российской науки международного права. – М., 2010. – Т. III. – С. 76. **11.** Там само. – С. 77. **12.** Эйхельман О. О. Очерки из лекций по международному праву. – К., 1905. – С. 186. **13.** Там само. – С. 187. **14.** Там само. – С. 188. **15.** Савчук К. О. Отон Отонич Эйхельман – видатний представник київської школи міжнародного права // Часопис Київського університету права – 2009. – № 3. – С. 239–240; Савчук К. О. Поняття та класифікація джерел міжнародного права у вченнях вітчизняних юристів-міжнародників XIX – на початку XX ст. // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку / за ред. Ю. С. Шемшученка, Л. В. Губерського, І. С. Гриценка; упор. О. В. Кресін. – К.: Логос, 2009. – С. 678. **16.** Эйхельман О. О. Очерки из лекций по международному праву. – К., 1905. – С. 190. **17.** Там само. – С. 190. **18.** Казанский П. Е. Учебник международного права публичного и гражданского. – Одесса, 1902. – С. 35–36. **19.** Там само. – С. 36. **20.** Там само. – С. 36. **21.** Там само. – С. 37.

УДК 34.05

О. В. КРЕСІН,
кандидат юридичних наук

Ж. Л. Е. ЛЕРМИНЬЄ ЯК ОДИН З ТВОРЦІВ НАУКИ ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВОВИЗНАВСТВА

Автор статті реконструює формування у працях Е. Лермінє (1803–1857) порівняльного методологічного підходу до пізнання права, методики порівняльно-правового дослідження, основ порівняльної історії права та елементів філософії порівняльного правознавства, нового концептуального бачення національного права та взаємозв'язків правових систем. Автор доходить висновку про те, що Е. Лермінє сформулював порівняльно-правовий підхід близько 1836 р. у контексті викладання історії порівняльних законодавств і конструювання нової системи юридичних наук.

Ключові слова: порівняльне правознавство, порівняльне законодавство, порівняльна історія права, порівняльний підхід.

Кресин А. В. Ж. Л. Э. Лерминье как один из создателей науки сравнительного правоведения

Автор статьи реконструирует формирование в работах Э. Лерминье (1803–1857) сравнительного методологического подхода к познанию права, методики сравнительно-правового исследования, основ сравнительной истории права и элементов философии сравнительного правоведения, нового концептуального видения национального права и взаимосвязей правовых систем. Автор приходит к выводу о том, что Э. Лерминье сформулировал сравнительно-правовой подход около 1836 г. в контексте преподавания истории сравнительных законодательств и конструирования новой системы юридических наук.

Ключевые слова: сравнительное правоведение, сравнительное законоведение, сравнительная история права, сравнительный подход.

Kresin O.V. J.L.E. Lerminier as one of the creators of comparative jurisprudence

The author of article reconstructs the formation in the works of Eugène Lerminier (1803 – 1857) of his comparative methodological approach to the comprehension of law, the method of comparative-legal investigation, the grounds of comparative legal history and elements of the philosophy of comparative jurisprudence, new conceptual vision of national law and interaction between legal systems. The author comes to the conclusion that E. Lerminier formulated comparative-legal approach around 1836 in the context of teaching the history of comparative legislations and the new system of legal sciences construction.

Key words: comparative jurisprudence, comparative law, comparative legislation, comparative legal history, comparative approach.

2013 р. виповнюється 200 років від дня народження видатного французького вченого-юриста Жана Луї Ежена Лермін'є. Слід визнати, що комплекс порівняльно-правових ідей цього вченого пізнішими поколіннями компаративістів аж донині залишається практично забутим. У нечисленних французьких, іспанських та німецьких працях, присвячених його життю, діяльності, науковій спадщині, він розглядається лише під кутом зору його внеску в історію та філософію права.

Жан Луї Ежен Лермін'є – видатний французький вчений-філософ та історик права, компаративіст. Народився 29 березня 1803 р. у Парижі. Молодим поїхав до Німеччини і жив у Страсбурзі, Гейдельберзі та Берліні до 1827 р. Став відомим завдяки своїй докторській дисертації латинською мовою «Аналітичний виклад доктрини володіння Савіньї», яку видав 1827 р. після повернення до Парижа. 12 березня 1831 р. ордонансом короля Луї-Філіппа було засновано кафедру загальної та філософської історії порівняльних законодавств у Колеж де Франс, а «адвоката та доктора права» Е. Лермін'є затверджено її завідувачем¹. Це перша відома порівняльно-правова кафедра у світі. До цього зарубіжне право (окрім римського) у французьких вищих навчальних закладах не викладалося.

Ліберальні за духом лекції Е. Лермін'є привертали надзвичайну увагу публіки, передруковувалися в пресі. Власне титульний курс історії порівняльних законодавств Е. Лермін'є почав викладати 1834 р.², а також читав філософію права та історію міжнародного права давніх і сучасних народів.

Переломними в його кар'єрі стали 1837–1838 рр., коли він прийняв від уряду титул екстраординарного радника, став членом Державної Ради, погодився стати кавалером ордена Почесного легіону. Все це було надзвичайно різко сприйняте частиною паризької освіченої публіки. Його опонентами стали прихильники як лівих, як і правочентристських політичних сил. В результаті 1838 і 1839 рр. Е. Лермін'є не зміг розпочати читання лекцій через протести студентів³.

Але насправді еволюція поглядів Е. Лермін'є не була настільки суттєвою. Так, він виступав за громадянські права, критикував конкретні дії влади, але не закликав до непокори чи насильницької зміни режиму. Тому є підстави припускати, слідом за журналістами тогочасних паризьких газет, що так звана «справа Лермін'є» мала ширший і неперсональний контекст: прагнення парижан продемонструвати владі свою силу та рішучість у протистоянні її політиці.

1849 р. Е. Лермінє спробував відновити викладання, але перша ж його лекція супроводжувалася масовими протестами студентів. Результатом стало звільнення Е. Лермінє з посади в лютому 1849 р.⁴ (інше джерело вказує на його добровільну відставку в січні 1849 р.)⁵. Він був практично забутий сучасниками, а помер від тривалої хвороби 25 липня 1857 р.

На формування світогляду Е. Лермінє значною мірою вплинули німецькі школи юридичної думки. Деякі дослідники наполягають на тому, що він був прихильником німецької історичної школи права. Але, на нашу думку, Е. Лермінє її adeptом не був. Слід зазначити, що вчений розглядав поняття «історична школа юридичної науки» дуже широко – як поступове формування предмета, та методу історичного пізнання права – як науки історії права, і у вужчому значенні – власне як об'єднану певним комплексом ідей та їх розробкою групу вчених.

Одним із сутнісних елементів історичної школи для Е. Лермінє є усвідомлення особливостей національного духу як розуміння унікальності своєї історичної спадщини і відмінний від інших націй спосіб мислення, філософування, правотворення. Тому «історичний і національний дух» чинить спротив спробам поширити на один народ спосіб мислення іншого народу через філософію та законодавство. Цей спротив виявляється, зокрема, у характері наукових праць⁶. Серед переваг історичної школи права він виділив привернення інтересу до історії права, до розвитку національного законодавства як об'єкта і предмета дослідження, подолання спекулятивного погляду на право (притаманного школі природного права) і особливий наголос на причинно-наслідковому зв'язку в розвитку права, що має значення для визначення перспектив його розвитку і правових реформ (ідеї істин, які черпаються з історії, та самої історії як того, що не минає, а є сукупністю минулого, сучасного і майбутнього)⁷.

Недоліком історичної школи Е. Лермінє вважав насамперед її відмову від філософії. Очевидно, він мав на увазі визнання історії як поля розвитку певної ідеї – за аналогією з ученнями І. Канта та Г. Гегеля. На його думку, при вже згаданому визначенні перспектив розвитку національного права історія вказує на можливі варіанти та їх наслідки, але «філософія має вирішувати». У зв'язку з цим, але менш акцентовано, вчений вказував на інший недолік історичної школи – ігнорування нею ролі політичних обставин у розвитку права⁸.

Іншим джерелом формування поглядів Е. Лермінє були ідеї французьких філософів права А. Журдена та В. Кузіна, які протистояли домінуванню екзегетики – формально-догматичного пізнання нового кодифікованого права, яке значною частиною юристів вважалось найвищим і неперевершеним досягненням людського розуму⁹. В. Кузін натомість ще у 1819 р. проголосив, що загальні положення Цивільного кодексу є не чим іншим, як максимами природного права, тільки позитивованими. Він прагнув відновити баланс позитивного та природного права, причому природне право мало бути критерієм, інструментом пізнання і критики позитивного права. Але природне право у баченні В. Кузіна не було позаісторичним – його принципи містилися у правових ідеалах суспільства і розвивалися разом з останнім. Позитивне право походить від суспільства і має відповідати його ідеалам. Якщо ж суспільство вважає

право недосконалим, влада (держава) має його змінювати. Тому й нове кодифіковане право не є ідеалом на всі часи. Як зазначає сучасний французький вчений Г. Наве, таким чином В. Кузін відкривав можливості для критики французьких кодексів і розвитку юридичної науки¹⁰.

Ці ідеї розвинув А. Журден, який прагнув десакралізувати французький Цивільний кодекс і у своїх працях, починаючи з 1826 р., пропонував нове бачення юридичної науки, побудованої на інтерпретації та критиці позитивного національного права на основі поєднання римського права (філософії римського права) та сучасної філософії. Адже, зазначав А. Журден, влада, форма і кордони держави змінюються, а суспільство з його розвитком і потребами залишається. Римське право для нього є фактично позаісторичним феноменом, раціоналізованим природним правом. Філософія права в концепції А. Журдена уособлює динамічний елемент, відображає інтелектуальний розвиток і зміну орієнтацій суспільства; її завдання – «ідентифікувати й розвинути потрібні новели». Але сама по собі, без опори на римське право як стабільний елемент, вона може порушити логіку розвитку суспільства, запропонувати йому радикальні шляхи розвитку, намагаючись наблизити майбутнє. Тому, на думку А. Журдена, римське право та філософія права мають формувати два елементи юридичної науки як цілого¹¹.

Е. Лерміньє виступив і як продовжувач, і як реформатор філософії права В. Кузіна та А. Журдена, як і ідей німецької історичної школи. У його ранньому баченні юридичної науки, зокрема в «Загальному вступі до історії права», вперше виданому 1829 р., природне право та його еквівалент – ідеалізоване римське право – не зникають, але двома основними її елементами стають історія та філософія права; і право, і юридична наука стають водночас національними та універсальними.

Позитивне право, на думку Е. Лерміньє, є продуктом суспільних відносин і постійно еволюціонує разом із цими відносинами, і «немає нічого реальнішого і більш живого». Вчений наголошував, що взаємодія суспільства і права є двосторонньою, право теж формує суспільні зв'язки і саме по собі є суспільним зв'язком. Право, як зазначав Е. Лерміньє, спочатку спонтанно розвивається в суспільній свідомості та у волі народу – у вигляді символів, уявлень, образів. Історично перший образ права не відокремлений від релігійних уявлень, а згодом він стає більш секулярним¹².

З розвитком народів (які, за Е. Лерміньє, з «молодих» стають «зрілими») такого розвитку права стає недостатньо, і з'являється законодавство, яке є рефлексією права, пошуком та розвитком раціонального елемента в ньому. Певним вододілом між епохою спонтанного саморозвитку права окремих народів та новою епохою – домінування писаного права та його раціоналізації – для Е. Лерміньє є XII ст., коли відбулася рецепція римського права. Римське право, вважав учений, як і будь-яке інше, є поєднанням особливого та універсального. Тому універсальне (філософський елемент) у інших європейських правових системах не суперечило римському праву – ідея, яка поєднувала погляди В. Кузіна та Ф. Савінї. Римське право замінило собою філософський елемент у праві європейських народів.

Значення філософського та історичного елементів, у баченні Е. Лермінє, не є рівноцінним. Філософський є важливішим – як сутність права, яке у кожного народу набуває індивідуальної форми на основі історичних особливостей. Взаємодія двох згаданих елементів при домінуванні філософського зумовлює їх синтез і процес поступової універсалізації змісту права як основний напрям його еволюції¹³. На нашу думку, у ранній період становлення ідей Е. Лермінє бачення ним юридичної науки є ідеалістичним, вона є сферою вивчення ідей і практично ігнорує позитивне право.

30-і роки XIX ст. – час, коли Е. Лермінє очолив кафедру загальної та філософської історії порівняльних законодавств, – став для вченого періодом суттєвої еволюції його поглядів. Революція 1830 р. і пов'язані з нею політико-правові трансформації були переосмислені вченим. Його викладацька діяльність і праці свідчать про те, що він більшого значення у розвитку права став приділяти політиці, позитивному праву та національному елементові в його розвитку.

У «Філософії права», опублікованій 1831 р., учений вказував на те, що філософія не є однаковою для всіх народів: «Нині час працювати над національною філософією». Він критикував В. Кузіна з його природним правом як мірилом позитивного права. А політику Е. Лермінє визнав чинником творення позитивного права, який у конкретних умовах може виявитися вирішальним і відсунути вбік історичний і філософський елементи процесу його розвитку¹⁴. Тобто політика, так би мовити, вже не розглядалася як певна функція філософії, а як діяльніший бік останньої.

У зв'язку з початком викладання курсу історії порівняльних законодавств Е. Лермінє 1834 р. виступив з інаугураційною промовою «Викладання порівняльних законодавств». У цій праці відображено переконаність автора у всесвітньому та прогресивному характері еволюції права: «Людське спілкування виключає довільність у розвитку роду людського, і його спадщина дійсно неподільна»¹⁵.

Але під еволюцією права вчений розумів насамперед розвиток політико-правових учень, уявлень про природне право: Е. Лермінє стверджував, що трансформації позитивного права практично збігаються зі змінами у мисленні людей (у всесвітньому масштабі)¹⁶. Мету своєї кафедри Е. Лермінє бачив у створенні трибуни для обговорення, узагальнення нових зарубіжних правових ідей та їх підготовки до реалізації у позитивному праві своєї країни. Пізнання зарубіжного правового досвіду (насамперед не позитивного права, а правового мислення – «нравів»), вважав учений, потрібне для забезпечення сутнісної єдності світового правового розвитку, воно є елементом пізнання людської природи. Результатом «пізнання країн», на думку Е. Лермінє, має бути «філософія країн», яка за своїм змістом є насамперед осмисленням ідеї справедливості. Водночас, наголошував учений, другим елементом формування права, поряд з ідеями, є звичаї, джерело яких – народний дух. Тому повністю уніфікувати право неможливо – маючи єдину сутність, право завжди зберігатиме національні форми¹⁷.

На нашу думку, працю «Викладання порівняльних законодавств» слід розглядати як декларацію намірів людини, яка лише розпочала опанування нової

для себе сфери знань і намагається проектувати на неї ті підходи, які нею використовувалися в інших сферах, є звичними і комфортними. Основною ідеєю-припущенням Е. Лермінє у цій праці, на нашу думку, є можливість трансполяції на порівняльну сферу спекулятивно-апріорних підходу і знання з його філософії права – а саме таких елементів останньої: 1) ідея щодо двох елементів у розвитку права – філософського (сутнісного та універсального) та історичного (формального та партикулярного); 2) тотожність ідеального і реального вимірів буття права, належного і сущого в ньому; 3) відмова розглядати позитивне право як самостійний предмет дослідження, заміна його знання логічною спекуляцією.

На нашу думку, принципово важливою для розуміння еволюції поглядів Е. Лермінє у 30-і роки XIX ст. є стаття «Щодо методу історії порівняльних законодавств», опублікована 1836 р.¹⁸. На початку статті автор чітко декларує вихідну тезу і проблему: порівняльне законодавство є наукою, щоправда, молодою, яка виникла у XIX ст. і ще не має усталеної методології. Натомість історію порівняльних законодавств учений наукою не називає, а лише актуальною сферою досліджень, яку він прагне визначити.

У праці Е. Лермінє конструює власну філософію порівняльного вивчення історії права. Зокрема, він вказує на те, що розвиток людського роду і суспільства не підлягає законам природи і навіть протилежний їм, в основі історії лежить розвиток людської особистості в процесі її діяльності, а однією з найважливіших проблем історії є свобода особистості. Природа як творіння Бога може лише надихати своєю величчю, якої людина теж прагне досягти.

Учений наголошує, що релігія і право є двома різними проявами діяльності людини. Право є виразом свободи та індивідуальності людини, а релігія прагне досягнути зв'язки необхідності, першопричину речей. Право може розвиватися як ізольовано, так і у зв'язку з релігією. У першому випадку воно стає зухвалим, у другому – виникає згода між незалежністю і необхідністю. Таке відмежування Е. Лермінє предмета сфери права і юридичної діяльності від вивчення природи та релігієзнавства не прямо, але однозначно вказує на відкинення ним ідеї природного права – в обох традиційних її варіантах – релігійно-у та натурфілософському.

Е. Лермінє зазначав також, що філософія і законодавство вивчають два різні боки людської природи: перша – внутрішню, а друга – зовнішню. Право є окремим видом людської діяльності, діяльнісною стороною людської природи. Але вчений вказував, що розуміння права все ж вимагає залучення філософії. Насамперед Е. Лермінє зазначає, що питання щодо методу законодавства і порівняльного законодавства розглядає філософія. До того ж зазначаючи, що метод наук історії порівняльних законодавств та історії порівняльних релігій той самий, він фактично проголошував, що філософія розробляє методологію для суспільних і гуманітарних наук взагалі.

Окрім того, Е. Лермінє розглянув проблему співвідношення філософії та історії порівняльних законодавств через аналіз понять «раціоналізм» та «ідеалізм» і стадії пізнання права. Він зазначав, що раціоналізм є усвідомленням розуму. Ідеалізм натомість є вищою формою людського інтелекту, це інтуїція,

спрямована на осягнення істин і сутнісних атрибутів природи людини. Історію законодавств, тобто позитивного права, він вважав найбільш живою сферою людського раціоналізму. Отже, юридичне дослідження є раціоналістичним, розглядає факти і нібито має залишатися у сфері емпірично пізнаваної реальності.

Але вчений вказує на сфери дотикання і взаємного переходу раціоналізму та ідеалізму. По-перше, він вважає, що ідеалізм є одним із чинників творення позитивного права – як внутрішній мотив законотворців (які, очевидно, прагнуть наблизити законодавство до ідеалу істини). По-друге, раціоналізм, на думку Е. Лермін'є, є лише ступенем формування ідеалізму. Через цю тезу він розкриває сутність порівняльного підходу до вивчення права. Так, історія законодавств, як зазначалося вище, належить до сфери раціоналізму. Але *порівняльна* історія законодавства спирається на порівняльний аналіз, для якого потрібний певний деномінатор (критерій, зразок для оцінки), що перебуває поза фактами, які порівнюються. Ним є ідея права як справедливості, її розробляє філософія права. Тобто порівняння передбачає вихід за сферу реальних фактів, раціоналізм передбачає ідеалізм, позитивне правознавство, стаючи порівняльним, залучає філософію (права). По-третє, результатом порівняльно-правових досліджень стають ідеальні моделі, що належать до пізнання єдності елементів людської природи, її законів. «Будь-яке істинно наукове порівняння обов'язково спирається на раціоналізм, а приводить до ідеальних концепцій», – зазначав Е. Лермін'є.

Пізнання законів розвитку, як і осягнення особливостей духу і колективно-роуму народу, неможливі без порівняння. Очевидно, саме тому Е. Лермін'є стверджує, що вивчення історії порівняльних законодавств (як і історії порівняльних релігій) – найперше завдання європейської думки. В історії порівняльних законодавств поєднуються хронологічний та порівняльний методи. Завдяки цьому створюється можливість порівнювати народи в різний час і різного рівня розвитку. Щоправда, з тексту праці незрозуміло, чи порівнюються сукупний досвід правового розвитку народів у певний історичний період з таким самим сукупним досвідом іншого періоду, право одного народу в один історичний період з правом іншого народу в інший період, право одного народу в різні періоди.

Розглядаючи проблему універсального та індивідуального у правовому розвитку, Е. Лермін'є зазначав, що у праві кожного народу відображаються загальні, вселюдські елементи. Певним обмеженням при пізнанні загального є патріотизм як надання переваги одній країні, тому вчений закликав у дослідженні максимально обмежувати відповідні почуття. Знаходження загальних законів розвитку важливе тому, що, присвячуючи їм свої сили, люди і народи стають вільними й сильними. Але, як наголошував Е. Лермін'є, загальні елементи неоднаково розвиваються в різний час і в різних місцях. І об'єктивним фактом, і судженням розуму є особливе у правовому розвитку народів, і першість проявів загальних елементів у праві того чи іншого народу. Саме вони, узяті разом, а не загальне, є пріоритетним об'єктом порівняльної історії законодавств. Таким чином, Е. Лермін'є виділяє три необхідні елемен-

ти науки історії порівняльних законодавств: «всезагальність необхідних елементів розвитку» (загальне); «специфіка і першість у кожному з історичних виявів» (окреме); «подальший розвиток» (історичний підхід до дослідження правових явищ).

Важливою особливістю розглянутої нами праці Е. Лермінє є те, що у ній автор пропонує розроблену ним методику порівняльного дослідження права, яка спирається на послідовність операцій. Спочатку відбувається спостереження фактів щодо політико-правового життя кожної з досліджуваних країн. Потім виділяються параметри правового розвитку кожної країни. Вони зіставляються між собою, співвідношенням між ними є подібність. На основі цього подібні елементи зводяться до політико-правових закономірностей. На цьому етапі суто раціональне дослідження веде до створення ідеальних моделей. На наступному етапі можна побачити вже суто філософсько-правове пізнання. Далі вчений пропонує перейти до історико-порівняльного дослідження, але на основі здобутого філософсько-правового знання. А остаточний результат усього багатоступеневого дослідження він пропонує використати надалі для суто філософського пізнання. Метою такого порівняльного історико-правового дослідження стає постачання матеріалів для філософії права. У цій схемі порівняльно-правовий аналіз виступає і самостійно, і у поєднанні з філософією та історією права.

Отже, у цій праці порівняльне правознавство було проголошено фактично третім елементом юридичної науки, поряд з історією та філософією права. Було обгрунтовано і в конкретних методиках продемонстровано синтез порівняльного правознавства з історією права і формування нової сфери досліджень – історії порівняльних законодавств, тобто порівняльної історії права. Вчений, наскільки нам відомо, вперше запропонував методику порівняльно-правового, а також порівняльного історико-правового дослідження. Окрім того, відбувся перегляд співвідношення загальних та особливих елементів у розвитку національних правових систем. Окреме перестало сприйматися лише як форма відображення загального. Учений відмовився від ідеї повного домінування загального над окремим, а також односпрямованого розвитку права у напрямку його універсалізації. Основним предметом розгляду позитивної юридичної науки для нього стало окреме у правовому розвитку. Ми вважаємо, що праця «Щодо методу історії порівняльних законодавств» є яскравим прикладом і безсумнівним свідченням формування Е. Лермінє як видатного компаративіста.

У рамках нашого дослідження немає змоги детально розглянути подальшу еволюцію поглядів Е. Лермінє на основі інших численних його праць. Але, зважаючи на постульовану ним єдність методології порівняльного законодавства та порівняльного релігієзнавства, вважаємо за можливе розглянути його невелику за обсягом працю «Гebraїзм та християнство», опубліковану 1846 р.¹⁹ Обрати саме цю статтю нас також спонукала її проблематика (зіставлення впливу суспільних доктрин різних конфесій на розвиток права), яка і за життя Е. Лермінє, й пізніше, аж донині, вважається важливою для порівняльного правознавства.

Учений продовжує визнавати загальносвітові закономірності еволюції та стадіальність у суспільному розвитку («кожна епоха має свій сенс і значення», «розвиток суспільства здійснюється відповідно до необхідних законів»). Е. Лермінє не відмовився від ідеї прогресу, але він фактично визнав, що останній є непрямим: «Людство розвивається, але часто на руїнах окремої величі». Окрім того, проголошувалася неоднозначність, відносність прогресу: один і той же загальносвітовий прогрес має і позитивні, й негативні наслідки.

Е. Лермінє наголошував на окремих законах розвитку народу та його культурно-психологічної традиції: «Уважний аналіз виявляє, що геній народів воістину історичний і розвивається за тими ж законами композиції, що й дух окремої людини, повний і міцний». Він вказував на те, що у минулому народи не імітували один одного, але кожний з них «відчував особливе покликання і віддавався йому завзято». Це покликання, на його думку, виражається в особливостях національного «генія» – особливостях світосприйняття, талантів та практичних умінь.

Можливість часткового порушення спадкоємності у розвитку національних традицій закладена у необхідності реагувати на нові виклики в житті народів, «критичні труднощі», які вимагають «незалежних (від власної традиції. – *О. К.*) рішень». Судячи з назви статті, перехід від національних релігій як частини їхньої психології та культури до християнства як однієї із світових релігій знаменує і перехід до наднаціональних тенденцій суспільного розвитку.

Е. Лермінє вказував на механізм конвергенції національних традицій та утвердження загальносвітових тенденцій розвитку. Зокрема, це відбувається шляхом імітації зарубіжних нравів та релігій. Очевидно, у політико-правовій сфері це передбачає запозичення правових рішень подібних проблем. Учений зазначав, що є певні цикли рецепції зарубіжного досвіду: від захоплення – до «жало, каяття» – і до нового захоплення. Але в періоди розчарування у запозичених елементах не відбувається повна відмова від останніх, що й визначає поступовість, але все ж таки переважання процесів уніфікації світового суспільного розвитку, що супроводжуються також духом космополітизму (який, як припускаємо, вчений приписував християнству).

В результаті «оригінальність рас, народів і людини істотно змінилася». Відбувається глибинне зближення у духовному, господарському та політико-правовому житті народів. Е. Лермінє, вказуючи на існування позитивних аспектів цього процесу, все ж оцінював його переважно негативно, вважав його фатальним для розвитку індивідуальності як народів, так і індивідуумів. Культури, в тому числі філософські ідеї народів, поступово стають за своєю сутністю космополітичними, що з часом призведе до зникнення народів, втрати людством його духовного розмаїття і краси. На думку вченого, це веде до утвердження одноманітності та системності світу й матиме наслідком формування єдиного механізму пригнічення людської особистості.

Зовсім не стверджуючи, що аналізована праця всебічно відображає еволюцію поглядів Е. Лермінє, відзначимо нові ідеї, принципово важливі для розуміння розвитку його порівняльного підходу до пізнання правової дійсності. Зокрема, більш виразним стає ставлення до національних відмінностей у

суспільному розвитку, в тому числі у праві, як до безумовної цінності, зникає захоплене ставлення до універсального («філософського») елемента, останній перестає бути позачасовим імперативом, а розглядається як тенденція, яка має свій історичний початок і ще не визначену подальшу долю.

І загалом відбувається трансформація поняття про універсальне – воно вже не розглядається як те, що стоїть над національним елементом (в тому числі національним правом), а як суміш запозичених елементів різних національних традицій, яка стає загальноприйнятою (тобто міжнаціональним елементом). Універсальне переходить зі сфери ідей у сферу практики, в тому числі політики і позитивного права, і втрачає філософський характер. У такому баченні філософія значною мірою втрачає активний творчий характер і, очевидно, замість претензії на керівництво суспільними перетвореннями має вдовольнитися роллю одного зі способів їх осягнення.

Водночас зникає впевненість у закономірності та односпрямованості загальносвітового суспільного розвитку, його однозначній детермінованості, він стає результатом впливу кількох чинників (національна традиція, політичні обставини, сутність запозичених елементів), діалектичним за своїм характером, і може мати альтернативні варіанти еволюції.

Попри негативне ставлення автора до рецепції принципово важливого є сама відмова від ідеї саморозвитку суспільства і права як результату національних чи загальносвітових закономірностей, визнання істотного потенціалу процесу взаємовпливу правових систем. Останній фактично стає, поряд зі спадкоємністю у національній правовій традиції, другим елементом розвитку позитивного права.

Аналіз низки праць Е. Лермінє різних років дає підстави розглянути проблему становлення в них елементів порівняльного правознавства. Основною в цьому процесі, на нашу думку, стала трансформація філософсько-правового та історико-правового і формулювання порівняльно-правового підходу до пізнання права. Основою цього стало проголошення нетотожності належного і суцього, еволюції правових ідей та правових процесів. Якщо суще має власні об'єктивні причинність та еволюцію, то належне вже не має об'єктивного характеру, стає суб'єктивною реальністю, не чинником творення права, а предметом пізнання. Хоча вчений і стверджував, що історичний розвиток права має певну спрямованість – розкриття ідеї свободи особи, а також вважав за краще корелювати розвиток права і моралі (релігійної), але він відкинув детермінованість цього процесу природою речей або Божою волею. Е. Лермінє фактично проголосив філософію лише одним з можливих способів осягнення реальності, а не її домінантою, відмежував предмети пізнання філософії та юридичної науки. Відтепер у його розумінні філософія розглядається як сфера ідеального, а юридична наука стала раціональною. Базовим для пізнання загального у праві вчений проголосив порівняльний та історичний підходи, філософія ж права повинна була мати справу з результатами досліджень порівняльного законодавства та історії порівняльних законодавств.

Пізніше Е. Лермінє представив уже замість філософії універсалізму філософії відмінностей і різноманіття у праві. Натомість універсальне змінило

свій характер із суб'єктивного на об'єктивний, стало процесом у межах позитивного права. Визначення загального у праві випало зі сфери філософії права й увійшло до сфери порівняльного законодавства.

Формування дослідником авторського бачення порівняльно-правового підходу можна спостерігати у праці 1836 р. «Щодо методу історії порівняльних законодавств», в якій він виразно постулює визнання порівняльного законодавства наукою. Характерно, що Е. Лермінє вважав існування такої науки даністю, яка не підлягає сумніву.

Е. Лермінє запропонував замість двох елементів пізнання права, які він розглядав раніше (філософського та історичного), три елементи – загальне, окреме та історичний підхід. При цьому перші два елементи мало осмислювати порівняльне законодавство – на основі третього елемента, який пропонувала історія права. Поєднання першого і другого елементів з третім формувало нову міждисциплінарну сферу наукових досліджень і наукового знання – «історію порівняльних законодавств» (те, що пізніше конституювалося як порівняльна історія права). Серед особливих методів, які використовуються при вивченні цієї сфери, він відзначив діахронне порівняння, яке, очевидно, разом із презумпцією вченого щодо стадіальності розвитку права, могло стати початком розробки історико-типологічного підходу. Зв'язок порівняльного законодавства і цієї нової сфери досліджень з філософією права Е. Лермінє бачив як вертикальний: остання є більш високою формою узагальнення результатів їх досліджень.

Іншим виміром становлення елементів порівняльного правознавства у працях Е. Лермінє стало формулювання його предмета, а саме: національного права та взаємодії правових систем. Національне в праві вчений розглядав як результат формування нації як окремої особистості, якій притаманний особливий національний дух – усвідомлення свого унікального шляху розвитку, а також відмінний спосіб мислення, філософствування, правотворення. Національне в праві та його пізнання (через порівняння) проголошено ним пріоритетним предметом дослідження, універсальне не домінує над національним, а тенденція до універсалізації не розглядається як даність. Національне перестало бути формою універсального, натомість – самостійним виміром правової реальності.

Всесвітня еволюція правових учень фактично перестала розглядатися як чинник розвитку національного права, воно має власні закономірності та динаміку, а серед його чинників названо традицію (історичний елемент, спадкоємність), політичне життя, а також взаємодію із зарубіжними правовими системами. Універсалізація, яка розглядалася вже як об'єктивний міжнародний процес, в основі якого – взаємодія позитивного права, фактично була проголошена шкідливою для світового правового розвитку. Натомість було постульовано цінність національних відмінностей у праві.

Учений вказував на два чинники правового розвитку – спадкоємність у межах правової системи та взаємовплив таких систем. Він запропонував також теорію циклічності рецепції та акультурації елементів зарубіжного права.

Аналіз праць ученого різного часу дав змогу визначити, що порівняльно-правовий підхід до пізнання права в них сформувався між 1834 і 1836 рр., тоб-

то протягом перших двох років викладання ним предмета «Історія порівняльних законодавств». Це дає змогу припустити, що вже сформований філософ права Е. Лермінє трансформувався у компаративіста в результаті систематичного опрацювання фактичного матеріалу для своїх лекцій. На жаль, його опубліковані праці не дають іншого пояснення таким суттєвим змінам у його наукових поглядах саме в цей час, адже вчений не послався на джерела останніх. Водночас можемо стверджувати, що Е. Лермінє у працях 1836 р. фактично заперечив ідеї В. Кузіна та А. Журдена, які частково приймав раніше, а також основні аксіоми історичної школи права (окрім визнання національного права основним предметом дослідження, ідея чого виникла до Ф. Савіні та розвивалася й іншими школами правової думки).

Підсумовуючи, зазначимо, що значення ідей Е. Лермінє для становлення порівняльного правознавства полягає у формулюванні ним, хай навіть схематичному, основних елементів теоретико-методологічних засад цієї науки: порівняльного методологічного підходу (заперечення метафізичного детермінізму в праві, визнання об'єктивної зумовленості загального та окремого в позитивному праві, виокремлення порівняння як особливого виду досягнення права і визначення його місця серед інших видів пізнання), предмета дослідження (концепція національного позитивного права, механізм взаємозв'язків між правовими системами), об'єкта дослідження (авторське бачення загального і окремого у правовому розвитку), методології і методики порівняльного дослідження права.

1. Ordonnance du Roi qui crée au collège de France une chaire d'histoire générale et philosophique des législations comparées // Bulletin des lois du Royaume de France. – IXe série. – Т. II. – Partie II. – P., 1831. – P. 331. 2. *Lerminier E.* De l'enseignement des législations comparées // Études d'histoire et de philosophie. – Т. II. – P., 1836. – P. 12. 3. *Audren F., Navet G.* Note sur la carrière d'Eugene Lerminier au Collège de France (1831 – 1849) // Revue d'histoire des sciences humaines. – 2001. – Vol. 1. – No. 4. – P. 60. 4. *Ibid.* – P. 63. 5. *Delmas-Marty M.* Études juridiques comparatives et internationalisation du droit. – P. 4 [Електронний ресурс] // Сайт «Collège de France». – Режим доступу: www.college-de-france.fr/. 6. *Lerminier E.* The German historical school of jurisprudence // American jurist and law magazine. – 1836. – Vol. 14. – Issue 27 (July). – P. 47. 7. *Ibid.* – P. 59. 8. *Ibid.* – P. 59, 58, 45. 9. *Navet G.* Eugène Lerminier (1803–1857): La science du droit comme synthèse de l'histoire et de la philosophie // Revue d'histoire des sciences humaines. – 2001. – Vol. 1. – No. 4. – P. 34–36. 10. *Ibid.* – P. 36–37. 11. *Ibid.* – P. 33, 37–38. 12. *Ibid.* – P. 40. 13. *Ibid.* – P. 42. 14. *Ibid.* – P. 47, 49, 51. 15. *Lerminier E.* De l'enseignement des législations comparées... – P. 76. 16. *Ibid.* – P. 90 – 91. 17. *Ibid.* – P. 92. 18. *Lerminier J. L. E.* De la méthode dans l'histoire des législations comparées // Études d'histoire et de philosophie. – Т. 2. – P. 1836. – (Усі цитати подаються за перекладом цього тексту М. В. Захарової за нашою редакцією (рукопис). 19. Ми використали електронний передрук цієї праці: *Lerminier E.* L'hébraïsme et le christianisme [Електронний ресурс] // Сайт «Wikisource. La bibliothèque libre». Режим доступу: fr.wikisource.org/wiki/L'Hébraïsme_et_le_christianisme. Поділ на сторінки у цій публікації відсутній.